եւ այս ընտրութիւնը յաճախ դժուար է, որուն փորձն առաւ Տիգրանայ անմիջական յաջորդը՝ Արտաւազդ: Նոր քննիչներ առհասարակ կը չքմեղացընեն ղինքը այն յանցանքէն՝ զոր պատրուակ ըրած էր Անտոնիոս՝ իւր իսկ գործած սխալը պարակելու համար, իբր թէ մատնուած եղած ըլլայ Հռոմայեցւոց՝ առ երեսս բարեկամ մնալով: Իսկ նոր մատենագիր մը՝ թէեւ նշանաւոր՝ (Մոմսէն) կ'ամբաստանէ այս ժամանակի Հայերը, իբրեւ հակառակորդ քաղաքակրթութեան, որոնք իբրենց պարթեւասիրութեամբ արգելք եղան հռոմէական քաղաքակրթութեան արագ տարածուելուն ի Հայս: Թողունք որ իրողութիւնները մենք դիտենք միայն այն դումով՝ զոր նկարագրած են դասականք, ուրեմն հռոմէական աղբերք, ամենեւին զարմանալի չ'ենբեւար թէ մեծութենէ նոր ինկած ազգ մը դիւրաւ չհաշտուէր այն վիճակին հետ, եւ աւելի լաւ տեսնէին այն ծրագիրը՝ զոր ունէին անչուշտ Հռոմայեցիք նոյն իսկ Տիգրանայ դաշնագրութեան առեն: Ըստ դիտնոց ոմանց կէտ մ'ալ կար այս դաշնագրութեան մէջ, այն է Հայոց թագաւորաց գահ ելլելը հաճութեամբ Հռոմայ: Կարելի է· եւ ասի յամենայն դէպս Պարթեւաց հետ վիճմանց դիմաւորը կէտն էր: Հռոմ ասով ապահովցուցած կ'ըլլար իրական ազդեցութիւն մը Հայոց գործոց վրայ, զոր արդէն իւր աւատը կը նկատէր՝ պատրաստ օր մը կլուծելու, երբ մարտուած ըլլային Գամիրք, Պոնտոս եւ Փոքր–Հայք: Բայց ասի բնականապէս հաճոյ չէր կրնար ըլլալ ո'չ Հայոց, եւ ո'չ մանաւանդ Պարթեւաց, որոնց պետութեան սիրան իսկ պիտի վանդուէր անով· Հռոմայեցիք անչուշտ նախ չատացան միշտ մատ խառնելով եւ Հայոց մէջ իրենց համակիր կուսակցութիւններ կազմելով, որոնց դիմաց բնականաբար պիտի յառնէին հակառակորդ կուսակցութիւններ՝ հայական եւ ի հարկէ պարագային բերմամբ նաեւ պարթեւասէր:

ՊՈՂԵՄՈՆԵՑՆ ՊՈՆՏՈՍԻ ԵՒ ՓՈՔՐ ՀՑԵՔԻ ԿՑՈՒՄԸ

*Sir William M. Ramsay*ի ձօնուած *Anatolian Studies*, Manchester 1923, գեղեցիկ ժողովածոյէն թարգմանաբար կը ներկայացնենք *Franz Cumont*ի այս բովանդակալից յօդուածը (անդ, էջ 109—119) յապաւելով միայն ոչ–հայագիտական ծանօթութիւնները:

Հռոմէական երկար պատերազմը Հայաստանի մէջ Ներոնի իշխանութեան օրով անփառունակ եղաւ[1]: Կորբուղոնի Տրդատի դէմ յաղթական արշաւանքներէն եւ անոր Արտաշատի ու Տիգրանակերտի դէմ անգլխադարձելի չուէն ետք՝ կէսներուս Պետոսի դժբախտ արշաւը աղէտի յանգեցաւ, երկու լեգէոնները ամօթալի կերպով գինաթափ եղան ու գրաւուած երկիրը հարկ եղաւ պարպել: Թէեւ Կորբուղոն լայն իշխանութիւններով ճոխացած՝ յարձակման բանակի մը գլուխը դրուեցաւ, բայց ան նոր յարձակողականի մը վտանգներու առաջ նախընտրեց դաշնադրել, որով Տրդատ կը վերադարձուէր Հայաստանի գահը՝ Ներոնի վերապահելով անոր պսակումը: Եթէ Հռոմայեցի զօրավարը այսպէս խաղաղ, նոյն իսկ մէյմակ լուծում մը յանձն կ'առնէր, վտանգալի զէնքի ուժով որոշելու բախտը, պատճառն այն էր, որ փորձառութեամբ կը ճանչնար այնպիսի պինուորական ձեռնարկի մը դժուարութիւնները, որոնցմէ չորս տարի առաջ պատուով դուրս եկած էր: Վտանգաւոր էր քիչ ծանօթ[2], բարձր լեռներով կտրատուած երկրի մը մէջ լեգէոններ վարել, աւելի անտանելի՝ զործողութեան ամէն հիմէ հեռու զանոնք տեւականօրէն պահել: Տակիտոսի պատմութիւնն պայծառ կը տեսնուի, որ զինուորական զործողութեանց յաջող ելքին ամենէն զօրող արգելքն էր բանակի պարենաւորման պակասը: Զկար դեռ կառքի յարմար ճամբայ Պոնտոսի կամ Գամիրքի մէջէն մինչեւ Եփրատի վերին հովիտը: Երբ Պետոս Պարթեւներու արքային ուժերով նեղն էր լինկած՝ V Macedonica լեգէոնը, զոր Պոնտոս թողած էր[3], էէր կրցած իրեն օգնութեան հասնիլ երկաթէ դամ չէին գործածեր — փոթորկի պահուն տանիք մըն ալ կը կանգնէին, որպէս պահուն տանիք մըն ալ կը կանգնէին, որպէս պիւ ալիքները անոր վրայէն անցնին[8]: Այս կոշտ բայց դիւրաշարժ նաւակները, քսան նուհինգէն երեսուն նաւաստիներով, կը մխայնային տորմղիկներու եւ ծովուն բացերը վտանգաւոր նաւերու վրայ կը յարձակէին, եւ կամ տեղ մը ցամաք կ'ելլէին, նաւակները նաւերուն իրենց ուսերու վրայ կը տանէին կը պահէին անոտաններու խորերը եւ չրջանակի գիւղերու մէջ ասպատակութիւն կ'ընէին՝ գերեվարելու նպատակով[9]: Երբեմն կը յանդգնէին նոյն իսկ ափաններու, քաղաքներու վրայ յարձակիլ ու կ'աւարէին գանձերը վաճառականութեամբ ճոխացած Պտիւոսը այդպէս իրենց աւարառութեան զոհ գնաց[10]: Անոնց տորմղիկը Սեւ Ծովու մէջէն մինչեւ Դանուբի բերանը կ'երթար[11]: Ստրաբոն պատմելէ յետոյ թէ անոնք էին «ծովի ախերը» եւ թէ կ'ըսէ թէ անոնք էին «ծովի ախերը» եւ թէ Հռոմայեցի պաշտօնեաներու անհոգութիւնը՝ ասկէ անպատշաճ կը թողուր բնակչութիւնը անոնց արշաւանքներուն առաջ[12]:

Կարելի է մտածել թէ ի՞նչ վտանգ կը սպառնար այս համարձակ ծովահէններու գործունէութիւնէն Կորբուղոնի բանակին, որուն պարենաւորումը կախում ունէր փոխադրութիւններու Տրապիզոն կանոնաւոր ժամանակներու եւ ծովուն բացերը վտանգաւոր նաւերու վրայ կը յարձակէին, եւ կամ տեղ մը ցամաք կ'ելլէին, նաւակները նաւերուն իրենց ուսերու վրայ կը տանէին կը պահէին անոտաններու խորերը եւ չրջանակի գիւղերու մէջ ասպատակութիւն կ'ընէին՝ գերեվարելու նպատակով[9]: Երբեմն կը յանդգնէին նոյն իսկ ափաններու, քաղաքներու վրայ յարձակիլ ու կ'աւարէին գանձերը վաճառականութեամբ ճոխացած Պտիւոսը այդպէս իրենց աւարառութեան զոհ գնաց[10]: Անոնց տորմղիկը Սեւ Ծովու մէջէն մինչեւ Դանուբի բերանը կ'երթար[11]: Ստրաբոն պատմելէ յետոյ թէ անոնք էին «ծովի ախերը» եւ թէ կ'ըսէ թէ անոնք էին «ծովի ախերը» եւ թէ Հռոմայեցի պաշտօնեաներու անհոգութիւնը՝ ասկէ անպատշաճ կը թողուր բնակչութիւնը անոնց արշաւանքներուն առաջ[12]:

Կարելի է մտածել թէ ի՞նչ վտանգ կը սպառնար այս համարձակ ծովահէններու գործունէութիւնէն Կորբուղոնի բանակին, որուն պարենաւորումը կախում ունէր փոխադրութիւններու Տրապիզոն կանոնաւոր ժամանակներու եւ ծովուն բացերը վտանգաւոր նաւերու վրայ կը յարձակէին, եւ կամ տեղ մը ցամաք կ'ելլէին, նաւակները նաւերուն իրենց ուսերու վրայ կը տանէին կը պահէին անոտաններու խորերը եւ չրջանակի գիւղերու մէջ ասպատակութիւն կ'ընէին՝ գերեվարելու նպատակով[9]: Երբեմն կը յանդգնէին նոյն իսկ ափաններու, քաղաքներու վրայ յարձակիլ ու կ'աւարէին գանձերը վաճառականութեամբ ճոխացած Պտիւոսը այդպէս իրենց աւարառութեան զոհ գնաց[10]: Անոնց տորմղիկը Սեւ Ծովու մէջէն մինչեւ Դանուբի բերանը կ'երթար[11]: Ստրաբոն պատմելէ յետոյ թէ անոնք էին «ծովի ախերը» եւ թէ կ'ըսէ թէ անոնք էին «ծովի ախերը» եւ թէ Հռոմայեցի պաշտօնեաներու անհոգութիւնը՝ ասկէ անպատշաճ կը թողուր բնակչութիւնը անոնց արշաւանքներուն առաջ[12]:

---

[1] Վերջին անգամ ասոր մասին գրած է Stein, Pauly-Wissowa, R. E., ս. Domitius Corbulon, Supplementband III, 397—406:

[2] Պլինիոս իւր աշխարհագրական տեղեկութիւններ այս գաւառի մասին կորբուղոնի ուղեգրին կը պարտի. համմ. H. N. VI, 8, 23:

[3] Տակ., Ann. XV, 9 եւ 26:

[4] Տակ., Ann. XIII, 39: „Rex ... ut commeatus nostros Ponticomari et Trapezunte oppido advenantes interceperet, propere discedit. Sed neque commeatibus vim facere potuit, quia per montes ducebantur praesidii nostris insessos ...“ Սակայն եւ այնպէս բանակը հացի նեղութիւն կրեց եւ ստիպուեցաւ անասուններու մսով գոհանալ (XIV, 24):

[5] Տակ., Ann. XV, 8, Paetus ... nullo rei frumentariae provisu, rapit exercitum trans montem Taurum.

[6] Տակ., Ann. համմ. XV, 16.

[7] Տակ., Ann. XV, 12, Comitabantur exercitum praeter alia sueta bello magna vis camelorum onusta frumenti, ut simul hostem famemque depelleret.

[8] Ստրաբ., Թ., 2, 12, էէ 495 C. Տակ., Hist. III, 47:

[9] Ստրաբ., Թ., 2, 12. համմ. Ժէ., 3, 24, էէ 839 C., Ամմ. Մարկ., ԻԲ., 8, 25: 310ին Ն. Ք. Եւմենես թագաւորն ստիպուած էր կռուիլ այս ծովահէններու հետ, Դիոդ., Ի., 24, 3:

[10] Պլին., Զ., 5, 16. Pityus oppidum opulentissimum ab Heniochis direptum est. համմ. Ստրաբ. Ἐπιπλέοντες χώρᾳ τινὶ ἥ καὶ πόλει. Տակիտոսի լռութիւնը քիչ հաւանական կ'ընէ որ այս աւարառութիւնը 69ի ապստամբութեան առթիւ եղած ըլլայ: Բայց ասոր Պլինիոս, ինչպէս կ'երեւայ աւելի հին աղբիւրի մը կը հետեւի:

[11] Ovid., Ex Ponto, IV, 10, 25 քք·:

[12] Ստրաբ., էէ 496 C. ἡ δ' ὑπὸ Ῥωμαίοις ἀβοηθητότερά ἐστι διὰ τὴν ὀλιγωρίαν τῶν πεμπομένων.

© National Library of Armenia

դունէը, զոր կարելի էր համեմատել Պոմպէոսի հռոմէական ժողովուրդէն ընդունածին հետ, երբ իրեն յանձնուեցաւ Ծովահէնները մաքրելու գործը — այս կը չեշտէ Տակիտոս[13]: 64ին Պողեմոնական Պոնտոսը ղրկուեցաւ իր անկախութեան չպարէն ալ· Պողեմոն Բ. յանձն առաւ համոզուիլ[14] ու հրաժարիլ· անոր փոքրիկ թագաւորութիւնը կցորդ եղաւ Գաղատիոյ նահանգին: Հռոմ այսպէս ձեռք կը բերէր ուղղակի տիրապետութիւնը Սեւ Ծովու ամբողջ ափին մինչեւ անոր խորքը, Պողեմոնիոն կամ Սիւէ, կեբասոս եւ Տրապիզոն նաւահանգիստներով: Հին արքունի տորմիղը զօրացուեցաւ, եւ քառասուն պատերազմական նաւերու տորմիղ մը, որուն հանդիսանը Տրապիզոն էր, կը պաշտպանէր այնուհետեւ եղերային նահանգները[15]:

Հոս չփակուեցան կայսրութեան կողմէ ձեռք առնուած զգուշական միջոցները· կովկասի ափի երկայնքին, Հենիոքներու ու Կոզքիսեցիներու քով, աստիճանաբար զօրամասեր դեռեղուեցան[16]: Հիւսիսային կողմը՝ Բոսփորի թագաւորութիւնը միաժամանակ աւելի սեղմ կապուեցաւ Կայսրութեան: Հելլենական դաղութները Մէօղիային պահակագօրքեր կը ստանային[17]: Այս զօրամասերու պարտականութիւնն էր օժանդակել անոնց պաշտպանութեան գործին Սկիւթացիներու յարձակումներուն դէմ, զորոնք Մէօղիոյ նուիրակը Տ. Պլաւտոս Սիլվանոս քիչ առաջ խորտակած էր Քէբսոնէզիոյ դաներուն առջեւ[18]: Իրենց կ'ենթար անտարակոյս հսկել նոյնպէս յոյն վաճառականներու վրայ, որոնք շատ հակամէտ էին ծովահէնները հովանաւորելու, անոնց պաշար հայթայթելու եւ աւարը թաքցնելու[19]: 66ին Սեւ Ծով դարձած էր հռոմէական լիճ մը· հռոմէական խաղաղութիւնը կը տիրէր այս կատաղի ծովուն վրայ, ուր յառաջադէն մէկը չէր համարձակեր նաւել:

Այս խաղաղութիւնը սակայն կարճատեւ եղաւ: Ներոնի բռնի մահուան յաջորդող համաշխարհային մեծ դղրդման առթիւ զօրքին ու նաւերուն մեծ մասը քաշուեցաւ Պոնտոսէն· Մուկիանոս Բիւզանդիոն կանչած էր պանոնք վեսպասիանոսի ուժ տալու նպատակով[20]: 69ին Անիկետոս, Պողեմոնի ազատագրեալներէն մին, արքունի տորմիղին երբեմնի պետը, պոնտական ափերու աւարաձնէ ցեղերու գլուխն անցաւ, դրաւեց Տրապիզոնը, ջարդեց քաղաքին սակաւ պահակազօրքը եւ կրակի տուաւ զատ նաւերը: Ծովահէնները կրցան զարձեալ հսկումէ զուրկ ծովուն վրայ ազատ երթեւեկել· իրենց արագաշարժ նաւակներուն վրայ ելած աւարեցին ափերը, զորոնք անպատիժ կը թշնամանէին· Վեսպասիանոս երենց վրայ ղրկեց փորձուած արժէքաւոր սպայ մը, որ ճեպով նոր զօրանաւեր չհնեց, Անիկետոսը մինչեւ Քոբուսի, կովկասէն իջնող հեղեղատներէն մէոյն դեպի արեւելեան, քշեց եւ ոտիպեց բարբարոս արքայիկը, որ ապստամբները կը պատսպարէր, իրեն յանձնել անոնց գլուխը ու փախստականները[21]:

Բայց այս ապստամբութիւնը ապացուցած էր կրկին թէ ո՛րչափ յղդղդ էր նաւային հաղորդակցութեան պահպանութիւնը: Նոյն իսկ խաղաղութեան չրջանին ձմեռը

[13] Տակ·, Ann., XV, 25, scribitur tetrarchis ac regibus praefectisque et procuratoribus et qui praetorum finitimas provincias regebant iussis Corbulonis obsequi, in tantum ferme modum aucta potestate, quem populus Romanus Cn. Pompeio bellum piraticum gesturo dederat.

[14] Suet., Nero, 18. Vopisc., Aurel., 21. Համմ. Տակ·, Hist., III, 47. Eutrop., VII, 14 (9), Aurel. Victor, Caes., 5, 2; Epit. Caes., 5, 4 կը կրկնեն Սուետոնիոսը: Կցման տարին կ'ընդունինք կեբասոսի, Նէոկեսարիոյ, Տրապիզոնի, Զէլայի թուականէն. Համմ. Kubitschek, Real-Enzyklop., ա. Aera, 643, թ. XXXV.

[15] Տակ·, Hist. III, 47, նաեւ Յովսեփոս, տուրեւ: Classis Ponticaի մասին Համմ. Ferrero, Osservazioni intorno alle armate, Mem. Acad. Torino XLIX, 1899, p. 71.

[16] Յովսեփ·, Bell. Jud. II, 16, 4, § 366, որ քառասուն է պաշտօնական թուրթերէ, Համմ. v. Domaszewski, Rhein. Mus. XLVII, 1892, S. 208 ff.

[17] Բոսփորի թագաւորութիւնը չկցուեցաւ կայսրութեան ինչպէս կը կարծէր Sallet· բայց անոր թագաւորները դրեթէ կայսերական պաշտօնեաներու վիճակին վերածուեցան 63էն սկսած մինչեւ Դոմիտիանոս, որուն տակ աւելի ինքնիշխանութիւն վերստացան. Համմ. Rostovtzev, Römische Besatzungen in der Krim, Klio, Beitr. zur alten Gesch., II, 80 ff

[18] Corp. Inscr. Lat., XIV, 3608 = Dessau, Inscr. lat. selectae, 986, թուականի մասին Համմ. v. Domaszewski, Rhein. Mus. 1892, S. 208 ff.

[19] Սարաբ·, էջ 496 C.:

[20] Տակ·, Hist., II, 83; III, 47.

[21] Տակ·, Hist., III, 47—48· Քոբուս այսօր կը կոչուի Kobis çqari, Համմ. Tomaschek, Real-Enzykl., անուանս տակ:

կ'ընդհատէր ամէն նաւարկութիւն եւ Տրապիզոնի նաւամատոյցին մէջ նաւերը երթեկ ղրերնք ապահով չէին զոր փոթորիկներէ[22]: Ամառը նպաստաւոր էր ծովահէններու խաղերուն, որոնք կովկասի ծառախիտ անտառներու մէջ միշտ զարանամուտ կը սպասէին: Տեւական հսկողութիւն մը չէր բաւեր ծովի պաշտպանութիւնը ապահովելու: Ուստի վեսպասիանոս՝ իր լիխանութիւնն ամրացնելուն պէս՝ վճռական միջոցներով ձեռնարկեց Հայաստանի սահմաններուն տալու այն կեց որ կը պակսէր[23]: Ասոր լիապահովութիւնը, որ կը պակսէր քէն մինչեւ Անատոլիոյ կեդրոնը երկարող պաշտպանութեան գիծը պէտք էր երկարել մինչեւ Եփրատ· հոն ուր գետը կ'անձկանայ՝ էջը ներկայացներ· ուսոի գետին փոսը պէտք էր փոխանակուէր ձիննապատ լեռներու բեամբով, որ անոր վերին աւազանը կ'եզերեն տարածուելով մինչեւ Պոնտոսի սահմանները: Ճամբաներու տարածուն ցանց մը պիտի կառուցուէր այս հեռաւոր քիչ ծանօթ դաւառները կապելու համար Միջերկրականի ափերուն: Այդ եղաւ Փլաւիաններու մեծագործը՝ զոր անոնք կոչեցին Սեբաստիոյ Անատոլիոյ մէջ[24]: Իրագործելու համար այս ծրագիրը՝ մէկ նահանգապետի իշխանութեան ենթարկեցին ամբողջ այն տափաստանը, որ Ասիայէ ու Բիթինիայէ արեւելք մինչեւ վերին Եփրատ կը տարածուէր· այդ հսկայ հողամասը չուռով պատուեցաւ ռազմական մեծ ճամբաներով: Անոնցմէ երկուքը մանաւանդ առանձին կարեւորութիւն մը կը ներկայացնեն· մին՝ Բիւթանիոնէ ու Նիկոմեդիայէ կ'ելլէր Սեւ ծովի ափին զգալապէս զուգահեռ ընթացքով կ'անցնէր Ամասիոյ, Կամանէի եւ Նիկեպոլսոյ վրայով՝ հասնելու համար փոքր Հայք· հոս Գարասկայի մէջ կը միանար երկրորդ գրեթէ ուղղափղ պողոտայի մը, որ նոր սահմանի գծով կ'երկարէր եւ գինուորական կայանները երարու կը կապէր· հարաւէն կոմագենիոյ մէջ կը յանդէր Սամոսատի ձմեռանոցը, հիւսիսէն Տրապիզոնի նաւահանգիստը:

[22] Arrian., Peripl. Ponti, 24.

[23] Suet. Vesp. 8.

[24] Համմ. Fr. Cumont, Le gouvernement de Cappadoce sous les Flaviens, Bull. Acad. de Belgique, 1905, 197—227.

76ին արդէն դէթ կարեւոր բան մը չմնաած էր այս պողոտային Գարասկայէ դէպ Սամոսատ[25]:

Այս ծրագիրը երագործելու համար, որ դինուորական ու քաղաքականապէս կարեւոր էր, վեսպասիանոս պէտք էր Եփրատէն անդին երկու հարկաւոր պետութիւններ կցել, դին երկու հարկաւոր պետութիւններ կցել, Կոմագենէն ու փոքր Հայքը: Երկու երկիրներն ալ միացուեցան կայսրութեան մեբենայն տարին, որ է 72ին, ինչպէս Թ. Բայնէմի քննութիւնները կը ցուցնեն[26]: Տարակոյս չկայ թէ այս «թափարդել պետութիւններուն» (état-tampon) կցումը տեղի ունեցաւ այն ծրագրով, որպէս դի ապահովուէր Հռոմի դերիշխանութիւնը մեծ Հայքի վրայ, որուն Սրբակունի թագաւորներու հաւատարմութիւնը միշտ կասկածելի էր: Բաւական էր որ այս երկիրներու մէջ, ուր փոխադրուեցան միջոցները դեռ նախնական էին, բարեկամ միջոցները եւ ապահովութիւն տիրէին արգելքները եւ ապահովութիւն տիրէր, որպէս դի կայսրութեան ուժերու դիրքը, բակտութիւնը անդիմադրելիօրէն զգացուէր եւ հպատակեցնէր անհանդարտ դրացի մը, զոր հեռաւորութիւնը այլ եւս պիտի չկարենար պիտի ըլլար տիրել միայն երբ աւարկարելի պիտի ըլլար տիրել միայն երբ աւարկարելի պիտի ըլլար տիրել միայն երբ աւարէն մերձենման ուղիները: Փլաւիաններու ճարտարապետներուն կողմէ պատրաստուած այս աշխարհակալութիւնը առանց դժուարութեան ձեռք բերուեցաւ Տրայիանոսի լեգէոններով: — — —

Գրեթէ լիովին անծանօթ են թէ ի՞նչ էին փոքր Հայքի ներքին հանգամանքները 72ին կցման ժամանակ· անոր պատմութեան նախորդ չրջանէն ալ քիչ բան գիտենք բացի ի իրենցաց չրջանէն ալ քիչ բան գիտենք բացի ի այլազան թագաւորներու անուններէն, որոնց կայսրները երկրին իշխանութիւնը չնորհեցին: Անոնց վերջինն էր Արքեսաորուզան Բ., Հերովդէս Մեծի սերունդէն, նշանաւոր Սա-

[25] Համմ. դան. 24, էջ 201· Dessau, Inscr. Lat. select. 8904.

[26] Théodore Reinach, Le Mari de Salomé, Rev. Ét. anc. XVI, 1914. Կոմագինիոյ համար Համմ. Յովսեփոս, Bell. Jud. VII, 7, 1, Kubitschek, Real-Enzykl. ա. Aera, սիւն 646 յյ·:

© National Library of Armenia

լամէջ պրը: Այս գաւառի սակաւաթիւ արձանագրութիւնները կը ցուցնեն թէ հելլենականութիւնը կամաց կամաց թափանցած էր հոն, թէեւ ժողովուրդը միշտ հայերէն կը խօսէր — հայերէնի գործածութիւնը տեղւոյն վրայ, վկայուած նոյն իսկ քրիստոնէութեան շրջանէն [27], պիտի մնար մինչեւ օրս: Բայց պարսիկ պաշտօնականութեան, որ Աքեմենեանց շրջանին երկրին կը տիրէր, գրականութեան լեզուն էր արամերէնը, եւ այն մնաց Սղեքսանդրէ ետքն ալ, ինչպէս Աղաչգալէի երկլեզուեան արձանագրութենէն կը տեսնուի [28]: Նիկոպոլիս, Պոմպէոսէ Միհրդատի վրայ յաղթանակէն ետք հիմնուած, յոյն մշակոյթի առաջին հնոցն եղաւ այս հեռաւոր երկրին մէջ, որ մինչեւ այն՝ մասնատրապէս պարսիկ ազդեցութեան ենթակայ էր: Այն այլեւայլ ցեղերէ իշխանները, որոնց Հռոմ յաջորդաբար այս վոլքրիկ տէրութեան կառավարութիւնը յանձնեց, ամբողջապէս հելլենացած էին եւ արքունիքի ազդեցութիւնը պէտք է ղգալի ըլլար տեղացի ազնուականութեան վրայ: Կցումէն անմիջապէս յետոյ գրուած ճօն մը, որուն առաջին անգամ ըլլալով հոս իսկական պատճէնը կու տանք [29], կը վաստէ մեզի այն գերակշռութիւնը, զոր Յոյները արդէն ձեռք բերած էին: Ան փորագրուած է ճերմակ մարմարէ գեղեցիկ պատուանդանի վրայ, զոր Նիկոպոլոյ աւերակներուն մօտ՝ կիրթանոց գիւղի դիւզացիներէն մին փորած էր ցորենի սանդ շինելու համար: Արձանագրութեան վերեւ զարդ մը կայ, որ մրճահարուած է. վերի մասին վրայ կը տեսնուին դեռ արձանի մը կցման հետքերը: Բունին վրայ, որուն հիմքը կտրած է, գեղեցիկ եւ խոր քանդակուած կը կարդանք՝

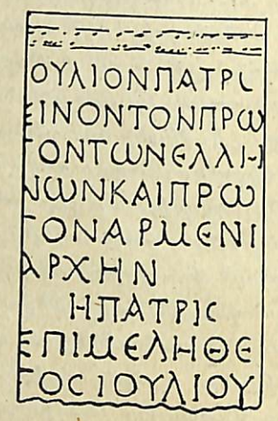

Ἰούλιον Πατροεῖνον τὸν πρῶτον τῶν Ἑλλήνων καὶ πρῶτον Ἀρμενιάρχην ἡ πατρὶς ἐπιμεληθέ[ν]τος Ἰουλίου . . .

«Առաջինն Հելլենացւոց» (πρῶτος τῶν Ἑλλήνων) միտղոսը կու գայ նաեւ Անկիւրիոյ երկու արձանագրութեանց մէջ — ուր կը բնակէր Գաղատիոյ նուիրակը, որ մինչեւ 114 կը կառավարէր Փոքր Հայքը. հոն այդ միտղոսը կը զործածուի կայսեր պաշտամունքի պատկանող քրմապետին համար [30]: Ապացոյց երբ թոյլ տուաւ որ ներմուծեն այս պաշտամունքը Ասիա՝ կարեւոր զանազանութիւն մ'ըրաւ Հռոմայեցի քաղաքացիներու եւ տեղացիներու միջեւ: Առաջինները միայն Հռոմ եւ ստուգածացած Յուլիոս կեսարը պիտի յարդէին, իսկ միւսները, զորս հելլենացի կոչեց, կ'ըսէ Դիոն, կրնային ինքնին Աւգոստոսի տաճար կառուցանել [31]: Ասիոյ եւ Բիթինիոյ բազմաթիւ արձանագրութիւններու մէջ կը տեսնենք արդեամբ թէ նահանգային ժողովը κοινὸν τῶν ἐπὶ τῆς Ἀσίας (կամ ἐν Βιθυνίᾳ) Ἑλλήνων [32] միտղոսը կ'առնէ: Քաղաքներն ալ Յոյները, որոնք

[30] Inscr. Gr. a. r. Rom. pert., II, 173, πρῶτον Ἑλλήνων ἀρχιερασάμενον; 190 Γυναῖκα . . . τοῦ πρώτου τῶν Ἑλλήνων. Հմմտ. Inscr. Gr. Septentr., 106 (Megara), ποῶτον πανέλληνα.

[31] Dio Cass., LI, 20, 6.

[32] Inscr. Gr. a. r. Rom. pert., III, 60, 65, 67, 603, 671; IV, 1611; հմմտ. Dittenberger, Orientis Graeci Inscr., 458, ծան. 24:

[27] Acta SS. Eustratii Eugenii եւն, Migne, PG, CXVI, col. 479, cap. 13. Աքսեպտպի բնակիչները մին էին γυναικὶ αὐτοῦ τῇ Ἀρμενίων διαλέκτῳ, հմմտ. col. 474 D. Εὐστράτιος τοὔνομα, Κιρισίκης τὴν ἐπωνυμίαν τῇ πατρώᾳ διαλέκτῳ: Ս. Բարսեղ կայսրէն Հայոց եպիսկոպոս մը ձեռնադրելու հրահանգ ընդունելով կը փնտռէ մարդիկ εὐλαβεῖς καὶ συνετοὺς καὶ τῆς γλώσσης ἐμπείρους καὶ τὰ λοιπὰ ἰδιώματα τοῦ ἔθνους ἐπισταμένους, Epist. 99.

[28] Հմմտ. Comptes-rendus de l'Acad. des Inscriptions et Belles-Lettres, 1905, 202 ss.

[29] Rapport sur une mission en Asie Mineure, Bruxelles 1900, էջ 12, հրատարակած եմ արդէն անոր բնբերգումը, վերառպուած Cagnat, Inscriptiones Graecae ad res Romanas pertinentes, III, 132; Dittenberger, Orientis Graeci Inscr. sel. 652.

իրենց պատգամաւորները կը ղրկէին κοινόν է, «հելլենացի» կոչումով կը հակադրուէին ոչ միայն քիչ հելլենացած գիւղաքնակներուն, այլ նաեւ հրեաներուն, որոնք փոքր Ասիոյ մէջ մեծ թիւ մը կը ներկայացնէին եւ կայսրներու պաշտօնին չէին մասնակցեր: Այդ է հելլէն կոչումի եկեղեցական իմաստին սկզբնաւորութիւնը, որ Դ. դարուն այլ եւս պիտի չունենայ «հեթանոս» կը նշանակէր հակապարզապէս «հեթանոս» կը նշանակէր հակադրութեամբ քրիստոնեաներու:

«Առաջինն Հելլենացւոց» տիտղոսը ուրիշ կը նշանակէ նահանգային պատգամաւորներու ժողովին առաջին անձնաւորութիւնը, այսինքն նախագահը. եւ որովհետեւ այդ նախագահը Աւգոստոսի պաշտամունքին քրմապետն էր, «առաջինն Հելլենացւոց» իրականին կը նոյնանայ նահանգի քրմապետին հետ: Պարտք չեմ զգար հոս քննելու թէ արդեօք ան համանի՞շ էր Ἑλλαδάρχῃς եւ πρῶτος τῆς ἐπαρχείας տիտղոսներու որոնք Անկիւրիոյ եւ ուրիշ քաղաքներու արձանագրութեանց մէջ երեւան կու գան [33]:

Մեր արձանագրութիւնը առաջին բնաւ կերն է, որ Հայապետ (Ἀρμενιάρχης) մը կը յիշէ: Այդ կը համապատասխանէ յայտնապէս Ասիապետ Ἀσιάρχης, Բիթինիապետ Βιθυνιάρχης, Գաղատիապետ Γαλατάρχης, Պոնտապետ Ποντάρχης եւն տիտղոսներու, որոնց ուրիշ նահանգներու մէջ յաճախ կը հանդիպինք թէեւ դեռ պայծառ չէ անոնց ճշդրիտ նշանակութիւնը եւ անոնց պաշտօնին բուն հանդամանքը: «Առաջին Հայապետ»ը (πρῶτος Ἀρμενιάρχης) սակայն պիտի չէ՞ հակնալ իբր πρῶτος ἄρχων, πρῶτος πρύτανις եւ անոր մէջ տեսնել ժամանակակից Հայապետներու մէջէն պատուով առաջինը: Ստուգիւ Ասիոյ մէջ բազմաթիւ ասիապետներ կը գտնենք [34], անոնցմէ երկուքը եւ երբեմն անուանուած են կամ պաշտօնէ ելլելէն ետք տիտղոսը պահած: Բայց տեղ մը չենք հանդիպիր «առաջին Ասիապետ», կամ ուրիշ նմանիկ «առաջին Բիթինիապետ, Գաղատիապետ, Պոնտապետ» եւն կոչումներու մէջ «առաջին Բիթինիոյ, Գաղատիոյ, Պոնտոսի» եւն կոչումներուն պէս:

[33] Ἑλλαδάρχης, Inscr. Gr. a. r. Rom. pert., III, 63, 202, 211, հմմտ. Brandis, Helladarchai ի Real-Enzykl., p. 98, πρῶτος τῆς ἐπαρχείας Inscr. Gr. a. r. Rom. pert., 179, 181, πρώτη τῆς ἐπαρχείας, անդ., XIV, 649 C. οἱ πρωτεύοντες κατὰ τὴν ἐπαρχίαν οὓς Ἀσιάρχας καλοῦσιν Այս երկու եւ πρώτος τῶν Ἑλλήνων տիտղոսին նոյնութիւնը բնդունած է Մոմսէնէ, Sitzungsber. Akad. Berlin 1908, S. 28. Πρώτη τῆς ἐπαρχείας տիտղոսը գործածուած է միայն նահանգային ἀρχιέρειαի:

[34] Սարպ., անդ, գործ Առաք., ԺԹ., 31:

[35] Ուստի Նիկոպոլոյ այս արձանագրութեան մէջ ժամանակագրօրէն առաջին Հայապետի մասին է խօսքը [36]: Ջօնագիրը այսպէս տեսակ մը բառախաղ կ'ընէ՝ նշանակելով մէկ բառով՝ առաջինը պատուով եւ ժամանակով: Կրկին Յուլիոս անունները, որ հոն նակով: Կրկին Յուլիոս անունները, որ հոն երեւան կու գան, ինչպէս նաեւ գրերու նկարագիրը կը թոյլատրեն մեզ դնեդրել այս յիշատակարանը Ա. դարու վերջաւորութեան, վասն զի Փոքր Հայքի κοινόν կազմակերպուեցաւ, երբ այս աւատական պետութիւնը կցուեցաւ կայսրութեան, ինչպէս 114ի աշնան՝ Մեծ Հայքի Տրայեանոսէն գրաւման առթիւ գրոշմուած գրամէն կ'իմանանք [37]: Այդ գրամին վրայ կը կարդանք KOINON ARMENIAC ETOYC MI', ուսկից կը տեսնուի թէ թուականի սկիզբը կը դնէ 72 տարին: Փոքր Հայք, ինչպէս Պոնտոս, ենթարկուեցաւ այն տեսն Գաղատիոյ, յետոյ Կապադովկիոյ նուիրակին, բայց երբեք չկցուեցաւ նոյն նահանգներու հոդին: Այն պահեց իւր անհատականութիւնը առանձին նահանգային խորհրդով եւ Նիկոպոլիս՝ նահանգային մայրաքաղաքով:

Հռոմայեցիներու տակ ալ Նիկոպոլիս մնաց քաղաք մը, ուր յոյն դիրն ու գրականութիւնը ի պատուի էր: Այդ կ'ապացուցանէ յատկանշական տապանագիր մը, զոր հին քաղաքի աւերակներէն ոչ շատ հեռու՝ Լիդիոյ Հայոց գերեզմանատան մէջ օրինակեցինք: Արձանագրութիւնը քանդակուած է թխպտոյն կրաքարէ զանգուածի մը վրայ, շրջանակի մը մէջ, որ կը վերջնաւոր ծիծեռնակի եւ գրուագներով: Կենդրոնի վրայ դրերը ատրուած են.

Μουσάων θεράπων καὶ ῥητὴρ Θεόκριτος
πρωθήβης [τεθνε]ὼς ἄλγος μέγα κεῖται τοχήω(ν)
δν δὴ γαῖα κεκε[ύθ]ει πάλαι ξενίως [καὶ ἀτύμ]βως
νῦν δέ γε τύμβος ἔχει πάτρη ἔνι Νεικοπόληι.

Հեռաքրքրական եղելութիւն մըն է երբ հելլենական աշխարհի սահմանին վրայ կը գտնենք տապանագիրը երիտասարդ մը, որուն մարմինը հայրենիք վերադարձուցած էին անոր տապանդին վայել չիրիմ մը կանգնելու համար: Այն խեղճ տողերը զոր իւր մրցակիցներէն մին չարաշրած է անոր դե-

[36] Այդպէս հասկցած է Dittenberger, Orient. Gr. Inscr., 652, ծան. 3:

[37] Pick, Rev. Ét. Anc., XVI, 1914, 283 ss.

© National Library of Armenia

բեզմանին համար, լի են բանաստեղծական ազատութիւններով, բայց անոնք կը ցուցնեն թէ ինչպէս յունական բանաստեղծութիւնն ու ճարտարախօսութիւնը նուաճած էր մինչեւ Հայաստանի ձորերը:

Վերջապէս Նիկոպոլիս, հռոմէական նահանջնորհեալ գաղութ մը դառնալով — ան կը վայելէր Jus Italicum [38] — հանդիսանաս եղաւ կայսրներու տակ թէ ի՛նչպէս բանակի եւ բարձրադրյն վարչութեան լեզուն տեղացի հեռաորներուն հետ կը մրցէր նախապատուութիւն ձեռք բերելու: Հոն գտնուած են լատիներէն արձանագրութիւններ. անոնց թիւը՝ համեմատութեամբ յոյնին՝ կ'աճի որչափ կը մօտենանք հին սահմանին, ուր գետեղուած էին զօրաբանակները: Կայսրներու բանակը Լատիւմի բարբառը տարածեց կայսրութեան մինչեւ յետին սահմանները՝ հին աշխարհի երեք մասերուն մէջ:

Թրգմ. Հ. Պ. ԷՍԱՊԱԼԵԱՆ

ՆԱԽՃՈՒՐԵՆ ՎԱՆՔԵՐը

Նախճաւանի կամ Նախջեւանի գաւառը կանխաւ վերաբերած է վասպուրականի եւ ապա մաս կազմեր է Սիւնեաց նահանգին (հմմտ. Ինճիճեան, Տաորագրութիւն, էջ 217—223, եւ Ալիշան, Սիսական, էջ 473—522): Այստեղ նկատողութեան պիտի առնուին այս գաւառին Աստապատու Ս. Սահակ եւ Մաղարդի Նախավկայի վանքերը, որոնց երկուքին հիմնարկութիւնները ալ աւանդութեան համեմատ հին են: Սմբատեան Մաղարդու կամ Մարզարթի վանքը Երնջակի մէջ կը դնէ եւ Շահապուհեաց վանքերը Նախիջեւանի վանքերու թիւին մէջ կ'առնուն (Երնջակ, էջ 484—487): Մենք հետեւելով Հ. Ալիշանին մեայն վերոյիշեալ վանքերու մասին պիտի խօսինք, բայց նախ քանի մը հակիրճ տող պիտի նուիրենք Աստապատի եւ Աբրաստապատի մերձ չինուած Ս. Յովհաննէս կուսաստանին եւ Ս. Վարդան վանք-եկեղեցւոյն:

[38] Grégoire, Bullet. de Correspondance hellénique, XXXIII, 1909, p. 35, Nr. 13.

1· Ս. ՅՈՎՀԱՆՆԷՍԻ ՎԱՆՔը

— Աստապատի մերձ՝ Աբրաստապատ ամրոցէն բաւական հեռու կը գտնուի Ս. Յովհաննէսի կուսաստանը, չինուած կոփածոյ քարով, օժտուած գաւիթով եւ չորսպատուած պարիսպով: Անոր չինութեան մասին տեղեկութիւններ կը պակսին, իսկ աւերումի նկատմամբ կ'աւանդուի թէ՝ Աբբաս Միրզայ պարսիկ գահաժառանգը զայն քանդել տուած է՝ իր ամրոցը չինելու համար եւ այդ առթիւ զմբեթի խաչը՝ որուն մէջ ամփոփուած էր Ս. Աբիստակէսի աջը, ասորի մը կը հաստատուի վար նետել, բայց բարեբաստօրէն Աստուած վարդապետ ժամանակին իրազեկ ըլլալով մասունքը կարմիր վանքը կը փոխադրէ (Ազգր· Հանդ·, 1907, էջ 149): Այսօր Ս. Յովհաննէս աւերակներու կոյտ մըն է: Քանի մը գերեզմանաքարերու վրայ դեռ կը տեսնուին արձանագրութիւններ: Այսպէս մարմարիոնէ գերեզմանաքարի մը վրայ գրուած է՝

«Ռճձ (1721) Այս է տապան արձան յայտնի·
Յոճաց Վարդանայ բարեպաշտի
Որ է ազգէն կուսանեանցի·
Յոստամբ սորա դաւիթս չինի
Որ է եղբայր պարոն Աբզմանեանի·
Եւ են որդիք մահտեսի Պողոսի·
Աստ տէր հանգեաւ յոյն բարի,
Որք հանդիպիք տուք ողորմիս
Աստուած զձեզ ողորմեսցի»:

Ուրիշ գերեզմանաքարի մը վրայ կայ՝ «Այս է տապան Շա է տիպարի կին Յանուշին զաւերն Յոստմսին, որ է յերկրէն Գնունուցի գեղն կը նեղայ»: Ուրիշի մը վրայ՝ «Այս է տապան Ս...րու որդի Թումին»: Դարձեալ՝ «Ցիշատակ է սիմա Գ...ճանի որդի... ումին... ծնողացն Մարզարին, որդւոյն... եւ Թամարին կողակցին Թ. Ռճձ» (Ս. Յովհաննէս կուսաստանի մասին հմմտ. Շահխաթունեան, Տաորագրութիւն, Բ., էջ 301· Ալիշան, Սիսական, էջ 510· Ազգր· Հանդ·, 1907, Խե·, էջ 148—149, Ճռաքաղ, 1860, էջ 136 եւ Բնաչխ· Բորն·, Ա., էջ 257):

2· Ս. ՎԱՐԴԱՆԻ ՎԱՆՔը

Աբբրաստապատ ամրոցի հիւսիսային կողմը «արձանած է ամայի Ս. Վարդան անունով վանք եւ հոյակապ վանքը» (Տէր Ասիրեան, Տեղագրական նամականի, Թիֆլիզ, 1889,

էջ 13—14): Եկեղեցւոյն երկարութիւնն է 28, լայնութիւնը՝ 20 եւ բարձրութիւնը գրեթէ 35 արշին: Փոքր մաս մը չինուած է կարմիր քարով· իսկ մեծ մասը թրծուած աղիւսով: Գետակուսի չորս սիւներու վրայ կը բոլորին արաբական կամարներ, որոնց անկիւններու մէջ նկարուած են չորս աւետարանիչները: Կամարներու վրայ կը կենայ մանեակ մը, որ կը կրէ գմբէթ մը, զարդարուած 12 պատուհաններով: Եկեղեցւոյն մէջ կան չորս նեղ եւ երկար պատուհաններ եւ երեք դուռ: Սեղանը զարդարուած է երկու չարք արաբական կամարակապ պատուհաններով (պատուհանման խորշ): Ունի երկու կրկնայարկ խորան եւ ճոխացուած է բազմաթիւ պատկերներով: Գաւիթը չինուած է սրբատաշ քարերով:

Ս. վարդան եկեղեցի է եւ ոչ սակայն իրրեւ վանք ալ յիշատակուած է, հաւանօրէն եկեղեցականներու բաւական չատ բնակարան ունենալուն համար, այս պատճառաւ այսքան տուրք վարդանի» (գ· օ· հմմտ· Ցովսէփեան, Քարտէզ հայ հնադրութեան, էջ 37· Սմբատեան, Երնջակ, էջ 128· Հ. Ն. Ակինեան, Հաւաք· Ցիշատ· 1369, 1698 եւն) եւ ունի բաւականաչափ արձանագրութիւններ (հմմտ· Շահխաթունեան, Տաորագրութիւն, Բ., էջ 302—304· Ալիշան, Սիսական, էջ 507—508· Ազգր· Հանդ·, 1907, Ժե·, էջ 146—148· Փափազեան, Հնութիւնք հայրենեաց, Դ., թ· 303):

3· Ս. ՍՏԵՓԱՆՈՍԻ ՎԱՆՔը

Աստապատի վանքն է Ս. Սահակի, որ բազմանուն վանք մըն է:

Կ՚ըսուած է Ս. Սահակի վանք, որովհետեւ համանուն տուրքին նուիրուած է, եւ ունի յատուկ մակդիրը՝ խնդրակատար Ս. Սահակի, «որովհետեւ ժողովրդական հաւատը մեծ զօրութիւն է վերագրում նրան, ամէն խնդիր կատարում է նա» (Ազգր· Հանդ·, 1907, Ժե·, էջ 150): Անուանուած է՝ Քարատակի վանք, վասն զի տակը ամբողջովին քար է: Ցորջորջուած է կարմիր վանք, «սակս կարմրագոյն քարանց չինուածոց» (Շահխաթունեան, Տաորագրութիւն, Բ., էջ 297) կամ ժողովրդական աւանդութեան համեմատ «Աւարայրի ճակատամարտիցն վիրաւորներուն բերել են այստեղ եւ նրանց արիւնով կարմիր է ներկուել վանքի պատերն ու սանդուղքները» (Ազգր· Հանդ·, 1907, էջ 150):

Թուրքերէն եւ Ռուսերէն ստացած է կըլէ-վանք անունը, որովհետեւ համանուն հայարնակ գիւղին փողերը կը գտնուի, իսկ Աստապատու վանք անունը կը կրէ, վասն զի այն հանրածանօթ ու հռչակաւոր գիւղատաղաքին վանքն է (Շահխաթունեան, Տաորագրութիւն, Բ., էջ 297· Ալիշան, Սիսական, էջ 511· Ազգր· Հանդ·, 1907, էջ 150):

Մենաստանն ու իր եկեղեցին չինուած են «ի հիւսիսային տաորոյս քարուտ լինչ լերին յարեւելեան եզեր Երասխայ· ի սպառուածս դաշտին Նախիջեւանայ եւ Աստապատու, որք անկանին ի հիւսիսակողմն մեպատու, որք անկանին ի հիւսիսակողմն մեծին Նաստանին» (Շահխաթունեան, Տաորագրութիւն, Բ., էջ 297):

Կարմիր վանքը կառուցուած է փոքր մասով մը տաշած կարմիր քարերով եւ մեծ մասով մը թրծած աղիւսներով: Եկեղեցւոյ երկարութիւնն է 24 արշին, լայնութիւնը՝ 21 արշին եւ բարձրութիւնը՝ 19 արշին: Տանձարն արտաքուստ չափազանց պարզ է: Ամբողջ զարդարանքը կը կազմեն՝ երեքական արաբական կամարներ իւրաքանչիւր պատի վրայ եւ երկու բարձրաքանդակ հարաւային պատին մէջ: Ներքուստ սակայն սիրուն է եւ ճոխ իւղաներկ պատկերներով: Երկու ամբողջական եւ վեց որմնասիւներու վրայ կը բոլորին արաբական կամարներ իրենց վրայ կրկնակի բարձր գմբէթը: Ունի հինգ հատ քառակուսի պատուհան: Աւանդմէ զատ ուրիշ փոքրիկ լուսամուտ կայ գմբէթին ներքին կողմը, եւ ասոնց մէջեւ նկարուած են իրենց մակագրութեամբ Ս. Ս. Սեղբեստրոս, Թէոդոս Թագաւոր, Ներսէս, Սրպազ արքայ, Գրիգոր Լուսաւորիչ եւ Մեծն Կոստանդիանոս: Այս պատկերներէն վար կամարներու անկիւնները նկարուած են չորս աւետարանիչներու պատկերները: Սեղանը զարդարուած է նկարովը Տիրամօր, որ գրկին մէջ ունի Ցիսուս: Բոլոր պատկերներն ալ գեղարուեստական կարեւոր արժէք մը չեն ներկայացներ եւ վերջին ժամանակի գործեր են: Եկեղեցին ունի երկու խորան եւ զաղանի պահարան մը՝ եկեղեցւոյ տակը: Այդ պահարանին մէջ կը պահուին վանքին սրբութիւններն ու գանձերը: Եկեղեցւոյ դուռը կը գտնուի արեւմտեան կողմը եւ պատին կամ

© National Library of Armenia